

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E SÛFÎ GELENEĞİN TAŞIYICILARI

Rüya KILIÇ, Dergah Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009, 157 s.

Büşra ÇAKMAKTAŞ*

Tanıtacağımız bu eser Osmanlı medeniyeti ve müesseseleri tarihi sahasındaki nitelikli çalışmalarının yanı sıra günümüzde hala canlılığını sürdüren bir tartışma alanı olan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden tasavvufi miras ile tarikat çevrelerinin bu geçiş sürecinde yeni uygulamalara karşı bakışları ve uyum süreçleriyle ilgili çalışmalarıyla da temâyüz etmiş olan Prof. Dr. Rüya Kılıç'ın *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sûfi Geleneğın Taşıyıcıları* isimli çalışmasıdır. Dergah Yayınları tarafından 2009 yılında okuyucuların ve akademisyenlerin istifâdesine sunulan eser giriş, dört ana bölüm ve sonuç kısmından müteşekkildir.

Giriş bölümünde XIX. yy.dan günümüze kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de İslâm'ın siyâsî, ekonomik ve toplumsal rolünün şiddetli tartışmalara konu olduğundan bahseden Kılıç, bu durumu toplumsal bir bilinç karışıklığına bağlamaktadır. Kılıç bu meseleyi bilimsel bir zeminde ele almak için çoğu kez ihmal edilen önemli bir ayrıntıya yani İslâm'ın bir inanç sistemi olmasının yanı sıra siyâsî, sosyal, ahlâkî, kültürel ve sembolik anlamları olduğu gerçeğine dikkat çekmektedir. Yazar Türkiye gibi nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede İslâm'ın toplumsal davranışları ve kültürel kimliği biçimlendirmedeki gücünün farkında olarak İslâmî geleneğın sûfi cephesini, Türk tarihinin önemli kırılma noktalarından birinde, yani Cumhuriyet'e geçiş döneminde ele almaktadır. Meseleyi bu çerçevede inceleyen başka bir çalışma bulunmadığını ifade eden Kılıç, bu kısımda çalışmasına ilham veren ve temel oluşturan bazı eserlerden de söz etmektedir.

"Sorular-Sınırlar-Tercihler" başlıklı ilk bölümünde araştırmaya yön veren temel sorular "Osmanlı tarzı sûfi geleneğın Cumhuriyet Türkiye'si'ne nasıl ve hangi şartlarda aktarıldığı, tarikat mensuplarının laik uygulamaları nasıl algıladığı ve bunlara ne tür tepkiler verdiği"dir. Böylesine karışık bir meseleyi bütün yönleriyle ortaya koymak gibi bir iddiada bulunmayan yazar, daha ziyade geçiş sürecindeki devamlılık, kırılma ve yeniden yapılanmalar üzerine yoğunlaşmakta ve bu hususlarda yalnızca Son Dönem Melâmîleri, Bektâşîler, Mevlevîler ve Nakşbendîleri incelemektedir. Tekkelerin kapatılması ile birlikte tasavvuf çevrelerinde beliren sükûnet ve muhalefet şeklin-

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.

deki iki ana eğilimi de bu tarikatlar üzerinden değerlendirerek söz konusu dönemde modernleşme hareketleri etrafında yoğunlaşan tartışmalarda tarikat çevrelerinin tavırlarının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Eserin “Gelenek mi-Gelenekler mi” başlıklı ikinci bölümünde ise tarikatların Osmanlı yönetimi ile ilişkilerinde ortak bir geleneğin var olup olmadığı tartışılmaktadır. Yazara göre yeni döneme taşınan gelenek ya da gelenekler, tarikatların siyaset ile ilişkilerine ve Türk modernleşmesindeki yerlerine dair bir takım ipuçları barındırmaktadır. Bu çözümlemeyi yapabilmek için tarikatların tarihi arka planları, tasavvuf anlayışları ve XIX. yy.daki durumları üzerinde durulmaktadır. Yazar öncelikle Mevlevîleri ele alarak Mevlevîye tarikati şeyhlerinin, mensuplarının ve Çelebilerin Osmanlı döneminde yöneticilerle yakın ilişkiler kurup onların desteğini kazandıklarını gösteren birçok veri ortaya koymaktadır. Yazarın ortaya koyduğu bazı veriler ise Mevlevîler ile yönetim arasındaki ilişkinin bu çizginin dışına çıktığı, hatta zaman zaman da kırılma noktasına geldiği yönünde bir kanaat oluşturacak niteliktedir.

Kılıç bu bölümde ikinci olarak Nûriyye Melâmîleri ve kurucuları olan Muhammed Nûru'l-Arabî'yi kısaca tanıttıktan sonra Üçüncü Devre Melâmîleri olarak bilinen bu tarikatın aydın çevreler tarafından rağbet gördüğüne dikkat çekmektedir. Bu kısımda tarikatın özellikle entelektüel çevrelerin ilgisini çekmesinin sebeplerinden biri olarak görülen Harîrîzâde, onun en tanınmış müridi Bursalı Mehmed Tâhir ve Muhammed Nûru'l-Arabî'nin İstanbul'daki en önemli temsilcisi olan Hacı Maksud Efendi hakkında bilgi verilmektedir. Yazar söz konusu bu grubun Bayrâmî-Melâmîleri kadar olmasa da çeşitli sebeplerden ötürü devlet yönetimi ve diğer sûfî gruplar arasında bir tedirginliğe yol açtığını ifade etmektedir. Yazara göre bu tedirginliğin en önemli sebebi Muhammed Nûru'l-Arabî'nin İbn Arabî, Şeyh Bedrettin ve Niyâzî Mısırî gibi vahdet-i vücûd düşüncesine kâil kimselerin eserlerini şerh etmesi ve onlara mütemâyil olmasıdır.

Yazarın bu bölümde ele aldığı diğer bir tarikat ise Bektâşîyye'dir. Devletin XVI. yy.dan beri resmen tanıdığı Bektâşîyye tarikatını XII. yy.dan XV. yy. sonlarına kadar uzanan teşekkül devresi ile XVI. yy.dan yani Balım Sultan'dan günümüze kadar olmak üzere iki devre halinde kısaca ele almaktadır. 1826'daki kapatma kararıyla tarikatın mensupları, aldıkları karşı tedbirler sayesinde varlıklarını muhafaza etmiş, diğer tarikatlarla birlikte kapatılınca kadar gayr-i resmî bir nitelikte faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yazar yasaklı bir tarikatın yönetimle ilişkilerini sürdürdüğü ön kabulüyle bu ilişkinin ne şekilde yürüdüğünün üzerinde durmaktadır. Osmanlı yönetiminin daha takibat döneminde Hacı Bektaş Dergâhı için özel bir uygulamaya gitti-

ğini, yeni düzenlemelere itaat etmeleri karşılığında Bektâşî temsilcilerinin dergâhta yaşamalarına izin verdiğini ve vakıf gelirlerinden onlara pay ayırdığını ifade eden Kılıç, tarîkatın resmen yasaklanmasının ardından da bu ilişkinin sürmesinin sebepleri üzerinde durmaktadır. Yazar tarîkatın tamamen yer altına çekilmesini engellemek için Osmanlı yönetimi tarafından takip edilen bu esnek politikaya dikkat çekmektedir.

Kılıç'ın bu bölümde ele aldığı son tarîkat ise Nakşbendiyye'dir. Osmanlı devletinde XIX. yy.da diğer tarîkatler arasında en güçlü eğilimlerden birini temsil eden Nakşbendiyye'nin Hâlidîyye kolu yazar tarafından İslam dünyasının geniş ölçüde kabul gören ve siyâsî görev üstlenmeye en istekli sûfî gruplarından biri olarak tanımlanmaktadır. Kılıç Hâlidîyye kolunun bu özellikleri dolayısıyla değişik zaman ve bölgelerde siyâsî, sosyal ve ekonomik şartlardan rahatsız olan Müslüman kitleleri harekete geçirme gücü üzerinde durmuştur.

Yazarın bu bölümde Hâlidî sürgünleri üzerinde durması ve bu sürgünlerin kişisel sebeplerden mi yoksa Hâlidîlerin Osmanlı yönetim anlayışı ve siyasete ilişkin tavırlarından mı kaynaklandığı sorusuna cevap araması kanaatimizce büyük bir önem arz etmektedir. Yazar buradan yola çıkarak – günümüzde de hala ciddi bir tartışma alanı olan- Cumhuriyet Türkiye'sinde Hâlidîlerin siyaset ile ilişkilerine ve Türk siyâsî hayatında oynadıkları aktif role dair çeşitli ipuçları sunmaktadır.

Eserin "Modernleşme-İtaat-Muhalefet" başlıklı üçüncü bölümünde ele alınan temel mesele ise Osmanlı'da modernleşme çabalarının toplum hayatında etkisini arttırarak kendisini hissettirmesiyle birlikte tarîkat çevrelerinin bu yeni durum karşısındaki tavırlarıdır. Bu hususta yazar tarafından bir tarîkatın tavrını kesin bir sûrette teşhis etmenin kolay olmadığı ifade edilmekte ve meselenin bu kısmı büyük boşlukların hâkim olduğu karanlık bir alan olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra aynı tarîkat içinde Osmanlı modernleşmesine yönelik farklı tepkilerle karşılaşılrsa da genel eğilimlerden bahsedebilmenin mümkün olduğu düşüncesiyle, gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde aynı tarîkat içerisinde farklı tavırların açığa çıktığı en çarpıcı örneklerden biri olarak Mevlevî tarîkatı kısaca ele alınmaktadır. Kılıç'a göre Mevlevîler arasında tarîkat içerisinde modernleşme hareketiyle hem çatışma hem uzlaşma gibi birbirine zıt iki ayrı ilişki biçimine rastlanmasının sebebi XVII. yy.dan itibaren tarîkat içinde baş gösteren Çelebiler ve İstanbul şeyh aileleri arasındaki üstü örtülü mücadeledir. Nitekim modernleşme hareketleri bu mücadeleyi III. Selim döneminde kısmen açığa çıkarmış, II. Mahmud zamanında ise mücadelenin daha da belirginleşmesine sebep olmuştur. Yazarın Osmanlı modernleşmesi karşısında Mevlevî tarîkatı

içerisindeki bu tavır farklılığına dikkat çekerek yeni araştırma konuları ortaya çıkardığını düşünmekteyiz. Ortaya çıkan bu durum, meselenin yapılacak yeni çalışmalarda farklı perspektiflerle ele alınmasını sağlayabileceği için bir açılım olarak kabul edilebilir.

Yazarın tarikatların Osmanlı modernleşmesi, hızla değişen sosyo-ekonomik ve siyasal ortama uyum sağlama konusundaki katkılarına rağmen çok kez kayıtsız şartsız her türlü yeniliğe kapalı “gericilik” yaftasının altında kaldıkları yönündeki görüşü oldukça dikkate değerdir. Kılıç tarikat çevrelerinin gericilikle itham edilmesinin son derece isabetsiz olduğunu düşünmektedir. XIX. yy.da tarikat şeyhlerinin azımsanamayacak bir nüfûza sahip olmaları, halkın ve yöneticilerin sorularını sûfî geleneğe göre cevaplamaları, bu şekilde kendilerine bağlı Müslümanların İslam kimliği ve kültürünü muhafaza etmelerini sağladıkları gibi bir taraftan da modernleşme sürecine uygun hale getirmeleri büyük bir önemi haizdir. Ancak bu noktada Kılıç, modernleşme ve laiklik kavramlarının birbirinden farklı anlamlar içerdiği konusunda da okuyucuyu uyarmaktadır. Yazarın çeşitli kaynaklar ve arşiv belgelerine dayanarak yaptığı bu tespitleri okuyucunun bugünden söz konusu döneme tekrar bakarak tarikat çevrelerinin değişen şartlara uyum sağlama konusundaki tavrına ilişkin yeni bir bakış açısı kazanmasına katkı sağlamaktadır. Kılıç’ın yeni dönemde laik düzenlemelerle birlikte gündelik yaşamdaki değişimi derinden hisseden sûfilerin, bu geçiş sürecinde halk düzeyinde yeni düzenlemelere uyum araçları olmaları tezi, eserin en dikkat çekici ve tartışmaya açık tarafıdır. Kanaatimizce Kılıç gericiliğin tarikat çevrelerine yapılandırılan bir yafta olduğu yönündeki ifadesiyle de tarikat çevreleri hakkındaki gericilik söylemlerini besleyen popülist retoriğe karşı bir tavır da ortaya koymaktadır.

Eserin son bölümünün başlığı ise “Yeni Rejim-Eski Tarikatlar-Tekkesiz Şeyhler”dir. Bu bölümde sûfî çevrelerin Cumhuriyet dönemi düzenlemeleri hakkındaki fikirleri ve bu geçiş dönemine uyum sağlayıp sağlayamadıkları üzerine yoğunlaşmıştır. Mevlevî çevrelerin yeni Türkiye’nin “muasırlaşma çabasının” İslâmî gelenekle çatışmasını temsil etme gücü en yüksek örneklerinden birisi olan “şapka” meselesi konusundaki tavırları eserin en dikkat çeken kısımlarındandır. Yazar Cumhuriyet Türkiye’sinde laik düzenlemeleri genellikle sükûnet ve itaatle karşılayan Mevlevîlerin yöneticiler için rejimin öncelikli tehditlerinden birisi olarak algılanmadığı kanaatindedir.

Bu bölümde ayrıca dervişlere has özel bir kıyafet ve tâc giymeyi reddedip, kendilerine ait tekkeleri bulunmayan Melâmîlerin Cumhuriyet döneminde diğer tarikatlara göre daha rahat bir şekilde meşreblerinin gereklerini yerine getirebildiği vurgulanmaktadır. Melâmî çevrelerin Cumhuriyet dö-

nemi düzenlemelerini keskin bir şekilde reddetmediği hatta ılımlı bir tavır ile kabullendikleri kanaatinde olan yazar devletin Melâmîlerle ilgili tutumuna da temas etmektedir. Kılıç bu dönemde Melâmîlerin rejim için doğrudan bir tehdit olarak algılanmadığı ancak tasavvufî çevreye mensup olmaları sebebiyle devlet tarafından takibat altında tutulduklarını ifade etmektedir. Rejimin aleyhinde olan herhangi bir faaliyette bulunmasalar da mevcut siyâsî ortamın tarîkat çevreleriyle ilgili gerilimi sebebiyle zaten geleneğinde gizlilik konusunda büyük bir hassasiyete sahip olan Melâmîlerin bu hassasiyetini arttırmıştır.

Kılıç eserin sonuç kısmında ise modernleşme sürecinde İslâm'ın yeri ve mâhiyeti hakkındaki tartışmaya Osmanlı tarzı sûfî gelenek açısından yaklaşmaya çalıştığını ifade etmektedir. Yazar son Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki sûfî gelenek ile modernleşme ilişkisinin tek yönden okunamayacak kadar karmaşık bir hikâyesi olduğunun farkındadır. Bu sebeple mümkün olduğunca çok değişikene temas ederek geçiş sürecindeki devamlılık, kırılma ve yeniden yapılanmalara dikkat çekmeye çalışmıştır. Kendi özel gelenekleri olmakla birlikte tarîkatları birleştiren bir üst geleneğe dikkat çeken Kılıç, bu döneme dair Osmanlı tarih ve kültürünün bir ürünü olan "Osmanlı tarzı sûfî geleneği" hesaba katmadan sûfilerin yeni rejimdeki rollerine dair herhangi bir çözümlemede bulunmanın imkânsız olduğu kanaatini paylaşmaktadır.

Netice olarak tanıtmaya çalıştığımız bu eserde, yazarın Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde sûfilerin ve tarîkat çevrelerinin durumu, devlet yönetimi ile ilişkileri ve modernleşme konusundaki tutumlarını tek bir bakış açısıyla okumadan çok yönlü bir bakışla başarılı bir durum tasviri yaptığını söyleyebiliriz. Kılıç bu durum tasvirini yaparken tasavvuf düşüncesinin ve tasavvufî kurumların kendi iç dinamiklerini dikkate almış, her bir tarîkatin siyasetle ilişkilerini ise o tarîkatin kendi geleneği ve prensipleri doğrultusunda anlamlandırmaya çalışmıştır. Yazarın, tarîkatlerin birbirleriyle ve yönetimle ilişkisini arşiv belgelerine dayanarak açıklaması, modernleşme dönemine dair yapılan güncel çalışmalara sık sık atıf yapması ve meseleleri subjektiflikten uzak bir tavırla ele almaya çalışması eserin göze çarpan özelliklerindedir.

Kılıç'ın eserde ele aldığı problemlere dair teorik şablonları Türk toplumu ve Müslümanlığına uyarlamaktan veya münferid örneklerden yola çıkarak büyük genellemelerden kaçınması, tarihî verilere dayanmanın yanısıra sosyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi diğer sosyal bilimlerin verilerini de ihmal etmemesi tanıtmaya çalıştığımız bu eserin öne çıkan diğer yönleridir. Son olarak sadece bilgi aktarımına dayalı olmayıp tahlil ve tartışma yöntemleri-

nin kullanıldığı, yazarın konuya son derece hâkim bir üslûb, birikim ve perspektifle kaleme aldığı bu eserin, Osmanlı modernleşmesinden günümüze kadar sūfî gelenek meselesinin özünü çözümleme bağlamında okuyucuya ciddi katkılar sağlayacağını ifade etmek istiyoruz.